

TURI TÍMEA

„Ily látomás szép a mezőn, de itt szemlélve más”

A LÁTOMÁS VALÓSÁGTERMÉSZETE HAJNÓCZY PÉTER *A SZAKÁCS* CÍMŰ ÍRÁSÁBAN

1. *A szakács: ismétlés vagy adalék?*

Töredékes torzó vagy sajátos teljesség? A kérdés sokszor elhangzott már Hajnóczy Péter életművének megítélésekor, ám akárhogy is vélekedünk, a szerző halálával egy dolog bizonyossá vált: az életmű lezárult, új meglepetéseket már nem tartogat.

Vagy mégis? Az Osiris Klasszikusok sorozatában megjelent legújabb gyűjteményes kiadásban¹ két eddig még nem publikált Hajnóczy-szöveg is olvasható: a *Last train* és *A szakács*, amelyre az Osiris-kiadás kísérő jegyzete *A halál kilovagolt Perzsiából* című kisregény egyik „legközvetlenebb előzménye”-ként tekint.² Ez sok szempontból vitathatatlan: *A szakács* című írás végén rajzolódik ki az az alaphelyzet, ahonnan a *Perzsia* indul: az alkoholizmussal küzdő író írással próbálja kitölteni azt a kibírhatatlannak tetsző időt, amíg felesége hazaér. Szó szerinti azonosságokat is találhatunk a szövegek között, és, amint arra a kísérő jegyzetek is felhívják a figyelmet, *A szakács* bizonyos részeit az *Alkalmi munka* és *Nóra* című írásokba is „átmentette”³ a szerző, miközben *A szakács* kezdőmondatát *A parancsban* is felfedezhetjük.⁴ Minek tekinthetjük hát *A szakács*-ot? Érdekes vázlatgyűjteménynek? Autotextuális kuriózumnak? Megítélésem szerint *A szakács*-ot nem csupán az írás saját értékei, de épp az életmű többi darabjához való viszonya miatt is érdemes önálló és így önálló elemzést igénylő szövegnek tekinteni.

Ugyanakkor kérdéses teljessége – befejezetlensége miatt is – *A szakács*-ot könnyen tekinthetjük az életmű kicsinyítő tükrének: ahogy Hajnóczy életműve is a tragikusan korai halál miatt befejezetlennek tekinthető, úgy *A szakács* is valódi lezárás nélkül ér véget. A modern és posztmodern gondolkodás szempontjából mindez sajátos esztétikai értéként is értelmezhető, erre a jelenségre vonatkoznak Nádas Péter állításai is, amelyek megtorpanásra készíthetnek. Szerdahelyi Zoltánnal folytatott beszélgetése során Nádas ugyanis épp Hajnóczy szempontját képviselve tekinti a Hajnóczy életművét „[a] töredékek és az

¹ *Hajnóczy Péter összegyűjtött írásai*. A kötet anyagát összeállította, a jegyzeteket írta: MÁTIS Lívia, REMÉNYI József Tamás. Osiris Kiadó, Budapest, 2007. (A továbbiakban: HPÖI)

² HPÖI 618.

³ Uo.

⁴ *A szakácsban*: HPÖI 567. *A parancsban*: HPÖI 297.

elvesztegetett lehetőségek tárházá"-nak,⁵ s a kérdező ellenvetésére Nádas itt azt állítja, hogy „az irodalomtörténet vagy a műélvező azért bólogat ezeknek a hihetetlen léptékű csődök láttán, mert mentesíti magát a saját csődjének terhe alól”.⁶ Az irodalomtörténet eme a – Nádas szerint mintha kikerülhetetlennek ítélt – csapdája talán mégis elkerülhető, ha arra figyelünk, Hajnóczy prózája a szembenézés – talán a kényszeres szembenézés – prózája is, amelynek egyik tagadhatatlan igénye, hogy maga is szembenézésre késztesse. A csőd, a kudarcra ítéltetés valóban alaphangja ennek a szövegvilágnak, ám az életmű töredékessége nem csupán a teljesség hiányára, hanem a darabokból építkezés groteszk heroikusságára is utal – s itt éppúgy gondolhatunk a szövegek montázs technikájára, mint a Hajnóczy hőseinek részletező-analitikus megfigyeléseire. Egy torzó nem csupán hiányai miatt lehet érdekes.

A Hajnóczy-életmű sajátos egységként való vizsgálata más szempontból is fontos lehet. Thomka Beáta Hajnóczy halála után a korai művek kiforrottságával is magyarázza, miért nem beszélhetünk Hajnóczy esetében „fejlődésről”. Állítása szerint „témaváltozásait szemlélve [...] látnunk kell, hogy visszatérő modellekben merülnek fel alapkérdései, magatartásmodelljei, az alkoholizmus, a kivetettség, a magány léthelyzetei és élményei”.⁷ Ezen alapkérdések és magatartásmodellek természetesen mind megjelennek *A szakács*-ban is, ám mindezeket túl egy olyan szöveget is sajátosan árnyal e mű olvasása, amely – úgy vélem – alapvető fontosságú a Hajnóczy-prózában: ez pedig a valóság megtapasztalhatóságának sajátos kérdésessé tétele, vagy egyszerűbben szólva annak a kérdése, hogy van-e szabadság.

2. Szeretet vagy körülmények: álom vagy valóság?

A szakács tizenhét rövid fejezetből álló prózafolyama befejezetlensége ellenére akár kisregényként is olvasható. A számozatlan fejezetek címei a szakácsra utalnak és „a szakács” szóval kezdődnek, ezzel is jelezve, hogy az asszociáció és az emlékezés struktúráját imitáló szövegfolyam központja egy figura, egy tudat.

A történeti tartalom összefoglalását kevés szóval is megadhatjuk, mégsem kerülünk közelebb a műhöz: *A szakács* címszereplője felesége és két szeretője között őrlődik – pontosabban az előbbi eljövételét várja, az utóbbiakra pedig emlékezik –, és a Jézusnak felajánlott szenvedés nevében részegedik le. A szöveg jelen idejűnek feltüntetett elbeszélése e szenvedés elhatározásától annak megéléséig követi a szakácsot: miközben a szubjektívizált ő-elbeszélő néha észrevétlenül vált át én-elbeszélésbe. Fontos az is, hogy a valóságosnak valamint a képzelet- és emlékbelinek feltüntetett részek elbeszélése nemigen különbözik egymástól. A történetstilánkból álló narratíva – amelynek csak kedvez a fejezetek szerinti tagolás – így lassan az észlelés, pontosabban az észlelés bizonytalanná válásának történetét rajzolja ki.

⁵ Beszélgetés Nádas Péterrel. In: REMÉNYI József Tamás (szerk.): *A veradó*. Hajnóczy Péter emlékezete. 25–36. 33. (Az eredeti megjelenés helye: SZERDAHELYI Zoltán: *Beszélgetések Hajnóczy Péterről*. Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995.)

⁶ Uo. 35.

⁷ THOMKA Beáta: A harag napja. *Híd*, 1981/10. 1211–1217. 1211.

Mi is áll a Jézusnak felajánlott szenvedés, azaz a részegség elhatározásának hátterében? A második fejezet olyan módon ad számot a szakács megváltozott világérzékeléséről, amelyet hosszabban is érdemes idézni.

„Úgy tűnt, mindent kicseréltek valamiképp a szakácsot kivéve, aki érzékelte ezt a titkon, de kétségbevonhatatlanul végbement folyamatot, mintegy tanú volt rá, de csak önmaga előtt tanúskodhatott.

Másfelől – talán bátran figyelmen kívül hagyható lehetőség? – lehetséges, hogy éppenséggel álmodta mindezt a különösnek és nem csekély mértékben nyugtalanítónak tűnő változását a világ körülményeinek, amelyet immár nem tudott elkülöníteni a valóban megtörtént dolgoktól, mivel olyannyira és szüntelenül foglalkoztatta? [...] Akárhogyan is: a világ megváltozott a szakács számára, mégpedig a *körülmények* okán.”⁸ (Kiemelés az eredetiben.)

Pár sorral később egy másik, immár egyértelmű álom leírását olvashatjuk. Ennek az álomnak

„[a] lényege a *szeretet* volt, amelyet szinte kézzel fogható valóságban érzékelt és ellene vethetett a minden felelősség alól végső soron felmentést adó, a váratlan és döbbent ámulatot kiváltó változások látszólagos okainak, a *körülményeknek*. Így történt, hogy a szakács választani kényszerült a kettő között.”⁹ (Kiemelés az eredetiben.)

Talán nem ok nélküli a hosszabb idézet, amely *A szakács* értelmezésének egyik kulcsát jelentheti. Az itt leírtak ugyanis a körülmények és a szeretet fogalmának egymást kizáró ellentétét sejtik, miközben a körülmények mintha a valóság, a szeretet pedig az álom szintjéhez rendelődné. Ez a kettős különbségtétel azonban csalóka, hiszen a körülmények okozta változás is eleve álomszerű, hiszen „lehetséges, hogy [...] álmodta mindezt”, miközben a szeretetet is „szinte kézzel fogható valóságban érzékelt” a szakács álmában. A valóság és az álom között tehát lehetséges az átjárás, miközben a szeretet és a körülmények egymást kizáró fogalmak maradnak (hiszen a szakácsnak választani kell a kettő között). Ám épp az álom-valóság tengely közvetíthet közöttük: az álomban megsejtett szeretetet a „szinte kézzel fogható valóságossága” teheti alkalmassá arra, hogy a körülményekkel vívott – feltehetőleg valóságos – harcban hathatós ellenfélle váljon.

Ám lehetséges-e ez a harc? Legyőzhetőek-e a körülmények a szeretet által? A szakács példázata kudarcra végződik, pedig szenvedésnek nem vagyunk híján, annak Jézusnak való felajánlásának – talán egy remélt önmegváltásnak – azonban mégsem leszünk *tanúi*. A szeretet feladatát lassan egy másik fogalom veszi át a szövegben, ez pedig a részvétel. A részvétel iránti igény bejelentésének szöveghelyeit részletesebben is érdemes szemügyre venni.

„[A] szakácsnak [...] hiányzott egy részvétet kifejező kéz- vagy arcmozdulat”¹⁰ – a lázas fagyaltosnő és a diamutogató házaspár beszélgetését figyelve a szakács még mások egymás iránti részvétét hiányolja. „A buszon [...] hirtelen részvétet, mégpedig őszintén átélt részvétet érzett a fagyaltosnő és az ünnepi ruhás házaspár iránt. Csaknem szerette őket”¹¹ – e későbbi szövegrész tanulsága szerint a szeretetnél kevesebbnek, ámde fontosabbnak tűnő részvétet immár maga a szakács érzi az előbb megfigyelték iránt, igaz, csak azok tá-

⁸ HPÖI 569–570.

⁹ HPÖI 570.

¹⁰ HPÖI 586.

¹¹ HPÖI 571.

vollétében. „[Mária] nem érezte meg, hogy alvás helyett részvétet kellett volna színlelnie szerelmese iránt”¹² – a balatoni kényszernyaraláskor a szakács immár önmaga számára igényel részvétet. „A bőrrákról szóló történetnek a megszólított emberek általában hitelt adtak, és részvétüket nem fejezték ki hamis módon”¹³ – a részvét utolsó említése a szó leg-automatikusabb jelentésrétegére utal, ám az elmesélt történet azért válik fontossá, mert a halálfélelemmel küzdő hipochonder szakács ezúttal valóban megkapja a várt és szenvedéseivel kiérdemeltnek remélt részvétet. Bár az emlékező-visszatekintő elbeszélés miatt a különböző jelenetek időbeli sorrendje meghatározhatatlan, az egymást követő vonatkozó szövegrészek különös ívet rajzolnak ki: a szeretet adásának igényétől a másoktól várt részvét utáni segélykiáltásig. Noha a megszerzett részvét is rögtön ironikus színben tűnik fel: a „nem hamis mód” többek között a cigarettával való megkínálást jelenti.

Ám van még egy fontos szövegrész *A szakács*ban, ahol a részvéthez igen hasonlatos szó fordul elő.

„Meg kellett volna érezned, mennyire szenvedek, mert talán éppen ez volt a szenvedésem célja, hogy megértsd, és ne legyek egyedül, a részvételed hiányzott, legalább annyira, hogy helyeseld a szenvedésemet, mint hogy *tanú* legyél előtte.”¹⁴

Ezt a mondatot kevés változtatással olvashatjuk a *Perzsia* kezdetén is, ám e kevés változtatás egyike épp a részvétel szót érinti: a *Perzsiában* immár részvét szerepel.¹⁵ A két mű feleségalakjainak címzett belső monológ szövegváltozatainak különböző kontextusa érdekesen világít rá *A szakács* és a *Perzsia* közti kapcsolatra – hiszen a *Perzsiában* betétként, idézőjelben szereplő rész az „[e]fféléket dobott el”¹⁶ mondat után következik. Mindez szerzőnek és szereplőnek sajátos egymásrataltságot sejteti, amelyet épp a szerző és a szereplők nem-azonossága tesz lehetővé: a szöveg ugyanis, amit a *Perzsia* szereplője sajátjaként eldob, azt a szerző – szintén sajátjaként – beemeli az új írás terébe. Az alkohol hatása alatt álló magányos zuhanás szuggesztív leírása azonban azért is érdekes lehet, mert a részvét-részvétel szövegvariánsai *A szakács*ban is központi jelentőségű részvét jelentéstartal-mát árnyalják: a részvét mindig részvétel is, figyelem és együttérzés, elfogadás és megértés – sorolhatnánk még a szinonimákat arra az igényre, amely *A szakács*ban kurziválással is kiemelt tanú szóval nyeri el végső, ha mégoly banális értelmét: azt, hogy Hajnóczy hősei – ám a szakács és a *Perzsia* férfinja bizonyosan – a magány ellen küzdenek.

S most érdemes újból feltenni a kérdést: legyőzhetők-e a körülmények a szeretet által? Miért érezhetjük úgy, hogy a szakács szenvedése nem válik valódi áldozattá, megreked az önmérsztő szenvedésnél? A szakács történetének befejezése az alkohol okozta szenvedés ciklikusságát sejteti: a szakács tudja, hogy „még nincs rosszul *igazán*”,¹⁷ azaz tudja, miképpen lesz rosszul újra és újra, ám ez a tudás mégsem könnyít megpróbáltatásain. A szöveg e helyütt való megszakadása azonban arra utal, hogy ami ezután következik, az az írás

¹² HPÖI 599.

¹³ HPÖI 601.

¹⁴ HPÖI 586.

¹⁵ HPÖI 171.

¹⁶ HPÖI 169.

¹⁷ HPÖI 609.

számára nem követhető terület. Eme – a kiadás kísérő jegyzete¹⁸ szerint a *Perzsia* felé átvezető – utolsó fejezetben jelenik meg azonban az írás mint értelmet adó időhúzó cselekedet.

„[A] szakács joggal úgy érezhette, *munkát* végez, amely feltétlenül hasznos: ilyen módon húzta szét az időt két fröccs megívása között, súlyos fogadalmakat tett, hogy csak akkor iszik meg egy pohár bort, ha olvashatóan megír egy cédulát”.¹⁹ (Kiemelés az eredetiben.)

A szakács cédulái is megidéződnek ebben a fejezetben, ám nem ez az egyetlen szöveghely, ahol az általunk olvasott mondatok a kisregény terében is írottként realizálódnak. A fejezetben például, amelyben a szakács „[k]épzeletben Nóránál volt”,²⁰ víziók és reáliák elválaszthatatlan módon fonódnak egybe. A szakács itt Nóra falát figyeli, és a következőt látja: „zsírkrétával írt, tántorgó-rigvadozó apró betűs írás, amely kissé távolabbról szemlélve kereszt alakú kék virágminták szövevényének látszott a falon”.²¹ E szövegek többnyire a szakács Nórával való kapcsolatának tömör és vázlatszerű ábrázolásai, de e „feliratok” között olvashatjuk a későbbi, a feleségnek címzett belső monológban is szereplő Fortinbras-sorokat. A szakács képzeletében tehát saját életének helyzeteivel szembesül, éli-olvassa újra, s ami különösen figyelemreméltó, hogy e szövegek szöveggént, mégpedig kereszt alakú kék virágminták szövevényeként jelennek meg az írás terében. A kék virág jelentése már önmagában terhelt, a keresztforma mediális metaforája pedig azt sejteti, hogy az írás az a kereszt, amelyre felfeszülhet a részegség személyes szenvedése, és ami által ez a szenvedés értelmet nyerhet. Ezért olyan nyugtalanítóan nyitott *A szakács* zárata: nem csak a filológiai tényként tekinthető befejezetlensége okán, hanem mert a mű saját gondolkodása szerint is eldönthetetlen marad, a szenvedés értelmes áldozattá válása megtörténhet-e, egyáltalán létezik-e értelmes szenvedés. A szakács írásra való rátalálása ennek reményét sejteti, a szöveg szenvedésteli, a jövőt az emlékek alapján is elképzelő-kiszámító elnémulása azonban tagadja mindezt.

Amennyiben Wolfgang Iser nyomán elfogadjuk, hogy az írás nem csupán a nyelv, de a valóság elemeiből való szelekció és kombináció révén elkerülhetetlenül fikciót képez,²² a szakács írással való kapcsolata szorosan összefügg a kisregény valóságnak és képzelet- illetve emlékbelinek feltüntetett rétegeinek viszonyával. A képzelet- és az emlékbelinek feltüntetett rétegek szinte már kezdetől összemossódnak – lásd a Nóránál tett képzeletbeli látogatást –, az elbeszélés idejében való előrehaladással azonban a „valóságos” érzékelés kronológiai rendjét is felbontják a képzelődések és emlékképek. Hajnóczy későbbi prózájában is fontos szerepet játszanak a látomások, többnyire rémképek, amelyeknek előképeit már *A szakácsban* is megtalálhatjuk: e látomások azonban mind valószerűek és emlékszerűek – emlékezzünk újból Nóra zsírkréta-keresztes falára. A képzelődések efféle természete valamint ezzel összefüggésben az idő ciklikus tapasztalata teszi lehetővé, hogy a szakács számára eltűnjön a különbségtévesztés lehetősége a megtörtént és a meg nem történt dolgok

¹⁸ HPÖI 618.

¹⁹ HPÖI 608.

²⁰ HPÖI 576.

²¹ Uo.

²² Wolfgang Iser: *A fiktív és az imaginárius*. Az irodalmi antropológia ösvényein. Fordította: MOLNÁR Gábor Tamás. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 25–43.

között. A szakács hazavárja feleségét, ám nem lehet eldönteni, a feleség valóban megérkezik-e, megérkezett-e valaha, talán csak az, hogy meg fog érkezni. A kvázi-látomások valószínűségének így egyenes következménye, hogy magának a valóságnak is látomásszerű lesz a természete, azaz a két szféra elválaszthatatlansága sejlik fel, e szimmetrikus kapcsolat mégsem részesül a kiegyensúlyozottság megnyugtató természetéből.

Emlékezzünk megint csak Iserre, akinek leírása szerint a fikcióképzés határátlépő gesztusa együtt jár azzal, hogy

„a valóság meghatározottsága túllép önmagán, s ezzel egy időben az eddig zavaros imaginárius formát kap és ellenőrzés alá kerül. A szövegen kívüli valóság ezáltal beleolvad az imagináriusba, s az imaginárius a valóságba”.²³

Mintha egy kétoldalú folyamat lenne ez, amelynek felemás, pontosabban félkész megvalósulását mutatja be *A szakács* elbeszélése. Ezen írás terében ugyanis a meghatározhatatlan imaginárius a maga realizálatlan kaotikusságában tűnik elő. Erre utal a valószínű és képzeletbeli elbeszélések közötti különbség eldönthetetlensége. *A szakács* az elbeszélésnek az elbeszélés születése előtti helyzetét mutatja be – ha úgy tetszik, egy narratív homlette-állapotot. Mindez nem csupán az életműben való elhelyezés kontextusában értelmezhető, mely szerint *A szakács* a *Perzsia* előszobája volna, hiszen a mű narratív és figuratív struktúrája egy általánosabb tapasztalatot sugall.

Ennek az imagináriusnak az elszabadulását sejteti a két helyen is feltűnő Hamlet-idézet. „[B]előle, ha / Megéri, nagy király vált volna még” – az ismert sor a bevezetlenséget, az ismeretlen lehetőségek beválthatatlanságát sejtetik.²⁴ De nem kevésbé fontos a következő mondat sem: „Íly látomás / Szép a mezőn, de itt szemlélve más.” A látomás eredetileg csupán a valamit látás, azaz a tárgyiasult szemlélés főneve, ám ma már a valóságból kivezető érzékelés tapasztalatának a szava. Ám akármelyik jelentésrétegében használjuk e szót, Fortinbras megállapítása a látomás értelmezésének körülményfüggő mivoltára is felhívja a figyelmet.

A valóság meghatározottsága így csak úgy léphet túl önmagán, hogy egy újabb meghatározottsággal találja szemben magát. S itt újból feltehetjük a kérdést: legyőzhető-e a körülmények a szeretet által? A szakácsot befejezetlen történetének végén a körülmények áldozatának is lehet tekinteni: részegsége, amellyel a körülmények helyébe a szeretetet kívánta állítani, amellyel szélesebbre akarta tárni a létezés kapuit, nos, ez a részegsége okozza az előre kiszámítható bizonytalanság megváltatlan, ám megváltásra váró szenvedéseit. És a körülményektől való függetleníthetlenséget jelezheti maga a cím is: a szakácsot csupán egy külsődleges körülménynek tűnő foglalkozásával jellemzi a szöveg. Miközben különös reményként a 'szakács' szóban paronomázikusan ott van az 'ács' szó is, miközben a szöveg Jézust következetesen ácsnak vagy az ács fiának nevezi.

²³ ISER 24.

²⁴ Nem véletlen, hogy FÖLDÉNYI F. László is épp a *Hamlet* befejezésének elemzésén keresztül világít rá a történetmondás titkára, örök befejezhetetlenségére. FÖLDÉNYI F. László: A történet titka. In Uő.: *A gömb alakú torony*. Jelenkor Kiadó, Pécs. 166–173.

3. Hely az életműben

Ha elfogadjuk, hogy Hajnóczy életművének darabjai között sajátos ívek, összefüggések rajzolhatók meg,²⁵ fel kell tennünk a kérdést, *A szakács* vajon milyen helyet foglal el az oeuvre-ben.

Szörényi László megállapítása szerint a *Perzsia* háromszintű narrációs technikája (múlt-jelen-látomások) a *Parancsban* két szférára redukálódik (jelen-látomások), hogy a *Jézus menyasszonyában* immár mindent a látomás átfogó környezete határozzon meg.²⁶ Ez az elemzés a három emblemikus Hajnóczy-mű között olyan ívet állapít meg, amely a folyamatos sűrűsödés után az irrealitás léttapasztatát sugallja. Hogyan illeszthető vajon ebbe a sorba *A szakács* narratívája? Megítélésem szerint *A szakács* tere szintén a látomásosságé – éppúgy, mint a *Jézus menyasszonya* esetében –, ám egy olyan közeget kirajzolva, ahol a látomás a realitás gúnyját is felöltheti, ezzel bizonytalanítva el a valóság valóságosságába vetett hitet.

Balassa Péter már *A fűtő* megjelenésekor megállapítja, hogy Hajnóczy „írásaiban nem egyszerűen dokumentarista, hanem mélyvízbe merülő valóságglátó akar lenni”.²⁷ *A szakács* is ilyen mélyvízbe merülő írás, amely azonban a valóság legmélyén megtapasztal valami a realitás természetétől idegent. Hajnóczy nemrég olvasható munkája így nem csupán filológiai kuriózumként, előszövegként érdekes, hanem az életmű egyéb darabjaitól sem idegen szemlélete miatt, amely a látomás valóságtermészetét, ezzel összefüggésben pedig a valóság – valóságosnak tűnő díszletek által takart – imaginárius létmódját sugallja.

²⁵ Vö. THOMKA 1211.

²⁶ SZÖRÉNYI László: Előképek és víziók. In *A véradó* 137–141. (Eredeti megjelenés: *Mozgó Világ*, 1980. 12. sz.)

²⁷ BALASSA Péter: Hajnóczy Péter: *A fűtő*. In *A véradó* 63–66. 63. (Eredeti megjelenés: *Jelenkor*, 1976. 2. sz.)